

10.07.2020

Ο Κλάδος Κλινικής Ψυχολογίας και Ψυχολογίας της Υγείας της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας, έχοντας μελετήσει τα σχετικά επιστημονικά δεδομένα για την ανατροφή των παιδιών από έναν ή και τους δύο γονείς σε περίπτωση διαζυγίου των τελευταίων, συνέταξε το ακόλουθο κείμενο. Στο κείμενο αυτό συνοψίζονται τα ερευνητικά ευρήματα και διατυπώνονται οι θέσεις και οι προτάσεις της ΕΛΨΕ στο ζήτημα της συνεπιμέλειας των παιδιών, με την πρόθεση να συμβάλουμε στην επίκαιρη συζήτηση με αφορμή την επικείμενη αλλαγή της νομοθεσίας.

Συνεπιμέλεια: βασικά δεδομένα και προτάσεις

Η σύγχρονη έρευνα συνολικά (βλ. μετα-ανάλυση των Sand et al., 2017) αναδεικνύει τον χωρισμό των γονέων ως παράγοντα υψηλού κινδύνου για την ψυχική υγεία των παιδιών, ειδικά όταν προηγείται ή έπεται μια συγκρουσιακή σχέση. Μέλημα της πολιτείας και των ειδικών είναι να προστατέψουν τα παιδιά από μελλοντικές συγκρούσεις και αρνητικές εμπειρίες, μέσα από πρακτικές που εκπηγάζουν από ένα επαρκές και βασισμένο στην επιστημονική τεκμηρίωση νομοθετικό πλαίσιο, αλλά κυρίως με βάση τις δομές υποστήριξης και την επάρκεια των υπηρεσιών ψυχικής υγείας καθώς και την εμπλοκή μέσω διαμεσολάβησης επιστημόνων με την κατάλληλη εκπαίδευση.

Ένα από τα βασικά διακυβεύματα, πηγή στρες και πεδίο συγκρούσεων είναι η ανάληψη της επιμέλειας. Σε αυτό το κείμενο αναπτύσσεται μια συζήτηση σε σχέση με τα θέματα της κοινής επιμέλειας και τα οφέλη της συν-επιμέλειας ως βασικό δικαίωμα και των δυο γονέων αλλά κυρίως ως δικαίωμα των παιδιών, ανεξαρτήτως φύλου, όπως επεσήμανε και στο τελευταίο συνέδριο της International Council on Shared Parenting (ICSP) ο Ned Holstein (2019), πρόεδρος της Εθνικής Ομοσπονδίας Γονέων των Η.Π.Α.

Στην Ελλάδα και στην Κύπρο, η ανάθεση της επιμέλειας των παιδιών στον έναν γονέα συνήθως ταυτίζεται με την ανάθεσή του στην μητέρα, ιδιαίτερα αν το παιδί είναι μικρότερο των 12 ετών. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επιστημονικές έρευνες που να αποδεικνύουν ότι το παιδί θα λάβει την καλύτερη δυνατή ανατροφή αν μεγαλώνει μόνον με την μητέρα του.

Η διατήρηση και ενίσχυση της σχέσης και με τους δυο γονείς θεωρείται βασικό κριτήριο για μια ισορροπημένη ανάπτυξη (Lamb, 2019) και αναφαίρετο δικαίωμα των παιδιών, με βάση τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για τα ανθρώπινα Δικαιώματα (European Convention on Human Rights, βλ. ψήφισμα 2079/2015) και τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του Παιδιού (United Nations Convention on the Rights of the Child).

Παρά την κοινή αντίληψη της καλύτερης παροχής φροντίδας από τη μητέρα και των κινδύνων που διατρέχουν τα παιδιά, αν δεν υπάρχει αποκλειστική επιμέλεια από την μητέρα, μια πρόσφατη έρευνα στις ηλικίες 3-5 ετών, έδειξε ότι η συνθήκη συνεπιμέλειας (οριζόμενη ως περίπου ίσο χρόνο με τον κάθε γονέα) δεν σχετίζεται με περισσότερα ψυχολογικά προβλήματα/ συμπτώματα στα παιδιά πρώιμης ηλικίας (3-5 ετών) (Bergstrom 2017). Αντίθετα, στην προσχολική ηλικία, η αποκλειστική επιμέλεια από έναν γονέα, ανεδείχθη σε στατιστικά σημαντικό παράγοντα που προβλέπει συναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα, σε σύγκριση με τη συνεπιμέλεια.

Άλλωστε, οι έρευνες της McIntosh και συνεργατών (2010) και της Tornello και συνεργατών (2013) που επεσήμαιναν κινδύνους με τη κοινή φυσική επιμέλεια μικρών παιδιών, έχουν πλήρως καταρριφθεί στην έκθεση Warshak, ως μεθοδολογικά μη έγκυρες, αλλά και για αλλοίωση και παραπλανητική χρήση δεδομένων από άλλου είδους έρευνες, σε σχέση με τα βρέφη και τα νήπια που κοιμούνται εναλλάξ στο σπίτι της μητέρας και του πατέρα. Η έκθεση

Warshak¹ (2014) (169 σελίδων) αποδομεί με συστηματικό τρόπο και απορρίπτει όλα τα δεδομένα σχετικά με τους κινδύνους της συνεπιμέλειας για τα πολύ μικρά παιδιά, με βάση, κυρίως τις μεθοδολογικές ανακρίβειες των εργασιών των McIntosh και συνεργατών (2010) και της Tornello και συνεργατών (2013), υποδεικνύοντας ότι τα συμπεράσματα βασίζονται σε ιδεολογικές μεροληψίες (biases), παρά σε ακριβή επιστημονικά δεδομένα (βλ. Franklin, 2016).

Από την άλλη μεριά, οι πλέον πρόσφατες έρευνες αναδεικνύουν την ιδιαίτερη συμβολή του πατέρα αλλά και του κάθε γονέα ξεχωριστά στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων των παιδιών, όταν συλλειτουργούν και συμμετέχουν ενεργά στην ανατροφή, σε ένα σχετικά μη συγκρουσιακό πλαίσιο (Fernandes, 2019). Η αποκοπή από την πατρική φιγούρα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ενέχει κινδύνους για μη ολοκληρωμένη ανάπτυξη, εφόσον μειώνονται στο ελάχιστο οι αλληλεπιδράσεις με τον γονέα του άλλου φύλου (Amato & Dorius, 2010· East, Jackson & O'Brien, 2006· Κουρκούτας, 2001).

Άλλωστε έρευνες στο εξωτερικό σε φοιτητές διαζευγμένων γονέων έχουν δείξει, ότι οι νέοι, σε ποσοστό 48%, θα προτιμούσαν να είχαν περάσει ίσο χρόνο, και με τους δύο γονείς. (Fabricius & Hall, 2000).

Συνολικά, η σύγχρονη έρευνα ανατρέπει «το παλαιότερο μοντέλο προσέγγισης/θεώρησης» της «μητρικής σχέσης με το παιδί, ως κυρίαρχης και μοναδικής» (δηλαδή, τη θεωρία περί «βιοκοινωνικής υπεροχής» της μητέρας στην ανατροφή των παιδιών) και επισημαίνει την απαίτηση για ομαλοποίηση/ εξισορρόπηση των σχέσεων μέσα από σύγχρονες πρακτικές, με την υποστήριξη της νομοθεσίας και την διαμεσολάβηση των ειδικών (Holstein, 2019).

Σύμφωνα με τη Ψυχοδυναμική θεωρία, ένας θεμελιώδης μηχανισμός συγκρότησης του ψυχισμού είναι η «εσωτερίκευση» ενός *συνεργατικού γονικού μοντέλου (ζεύγους)* και η δημιουργία σταθερών εσωτερικών αναπαραστάσεων, μέσω της ταύτισης με τους γονείς, που θέτουν τα όρια των γενεών και διασφαλίζουν την ταυτότητα του παιδιού, ως κοινωνικό υποκείμενο.

Η ασύμμετρη συμμετοχή των γονέων στην καθημερινή/ βιωματική ανατροφή του παιδιού ή ο αποκλεισμός (σκοπίμος ή μη) του ενός (συνήθως του πατέρα) και, κυρίως, η εχθρική /συγκρουσιακή σχέση που συχνά αναπτύσσεται μεταξύ τους δημιουργεί «ρήγμα» στον ψυχισμό του παιδιού που όχι μόνο φτωχοποιεί σε πολλά επίπεδα (γνωστικό, συναισθηματικό, κοινωνικό) την λειτουργία του, αλλά, εν δυνάμει, συνιστά, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, ένα σοβαρό τραύμα (Britton, 2004· Morgan, 2005· Phares, 2013).

Εδώ και πολλές δεκαετίες, η κλινική ψυχανάλυση ανέδειξε τον ιδιαίτερο, «συμβολικό» ρόλο του πατέρα στην αναγνώριση της γυναικείας ταυτότητας καθώς και την συμβολή του στην «ψυχοποίηση» (mentalization), δηλαδή, στο να καταστούν τα παιδιά κοινωνικά υποκείμενα που θα αναπτύξουν τις βασικές *αναπαραστάσεις εαυτού* καθώς και *ικανότητες σύνδεσης* με τον άλλον, ώστε στο μέλλον να εκπληρώσουν επαρκώς τον γονικό τους ρόλο (Davies & Eagle, 2013. Κουρκούτας, 2009).

Ζητήματα που αφορούν το σύστημα της αποκλειστικής επιμέλειας και της συνεπιμέλειας

Η απόδοση αποκλειστικής επιμέλειας στη μητέρα βασίζεται, μεταξύ άλλων, στη «βιοκοινωνική ανωτερότητα της μητέρας», τουλάχιστον μέχρι την νηπιακή ηλικία, όρος αόριστος και μη τεκμηριωμένος επιστημονικά.

---

¹ Warshak's article Social Science and Parenting Plans for Young Children: A Consensus Report, was published by the **American Psychological Association in the Journal Psychology, Public Policy, and Law**. The article summarized research on different child custody arrangements after divorce, recommending shared parenting in the vast majority of cases. Warshak's conclusions were endorsed by 110 other researchers and practitioners, many of whom held prominent academic and research positions.

Το σύστημα της αποκλειστικής επιμέλειας αναθέτει την ανατροφή του παιδιού στον έναν γονέα, αποκλείοντας, άμεσα, τον άλλον γονέα από όλες τις σημαντικές αποφάσεις για τη ζωή του παιδιού (τόπος κατοικίας, εκπαίδευση, υγεία). Ο άλλος γονέας, συχνά, εξαναγκάζεται σε εισαγγελικές παραγγελίες προκειμένου να λάβει γνώση σημαντικών θεμάτων (όπως αυτό της υγείας του παιδιού, κλπ.), με σημαντική συνήθως επιβάρυνση της σχέσης των γονέων και, αναπόφευκτα, και της ψυχολογίας του παιδιού (Fabricius et al., 2010).

Το σύστημα της αποκλειστικής επιμέλειας, όπως εφαρμόζεται στην Ελλάδα, συνεπάγεται, τυπικά, επικοινωνία του μη έχοντος την επιμέλεια γονέα με τα παιδιά με 2 διανυκτερεύσεις το μήνα, 1 εβδομάδα Χριστούγεννα/Πάσχα και 2-3 εβδομάδες το καλοκαίρι. Η επικοινωνία των παιδιών με τον μη έχοντα την επιμέλεια ορίζεται ως δικαίωμα του γονέα και όχι του παιδιού, όπως θα έπρεπε. Το παιδί έχει ανάγκη και τους δύο γονείς του σε επαρκή χρόνο. Οι σύγχρονες μελέτες προσδιορίζουν τον χρόνο αυτό σε όχι λιγότερο από 35% του χρόνου του παιδιού (διανυκτερεύσεις και χρόνος, τόσο στην καθημερινότητα όσο και στις διακοπές) (Braver & Lamb 2018). Με βάση τα πραγματικά δεδομένα, ο χρόνος που αποδίδουν τα δικαστήρια στον μη έχοντα την επιμέλεια γονέα φαίνεται να υπολείπεται πολύ του συστηνόμενου από τη σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία.

Βάση αυτών των αποφάσεων είναι η αποδοχή της «ανωτερότητας» της μητρότητας στην ανατροφή του παιδιού, με περιορισμό του ρόλου του πατέρα. Όμως, το συμφέρον και δικαίωμα του παιδιού, όπως ήδη έχουμε υποστηρίξει, είναι να ανατρέφεται και από τους δύο γονείς και η πολιτεία πρέπει να το διασφαλίσει. Όπως επιτάσσει και το ψήφισμα 2079/2015 του Συμβουλίου της Ευρώπης, η αφαίρεση επιμέλειας θα πρέπει να ορίζεται μόνο σε περιπτώσεις προφανούς ακαταλληλότητας (παραμέληση, κλπ) και όχι με βάση το φύλο του γονέα.

Με βάση έναν μεγάλο αριθμό ερευνών, τα παιδιά που ζούσαν υπό κοινή επιμέλεια αντιμετώπιζαν λιγότερα ψυχοσωματικά προβλήματα σε σχέση με αυτά που ζούσαν, ως επί το πλείστον ή αποκλειστικά, με έναν γονέα (Bergström 2015).

Τα παιδιά των οποίων οι πατέρες ζουν πιο κοντά παρουσιάζουν λιγότερα προβλήματα στη συμπεριφορά και είναι πιο δημοφιλή από τα παιδιά των οποίων οι πατέρες ζουν μακριά (Viry, 2014).

Η έρευνα πάνω στην αντιπαράθεση των γονέων που καταλήγει σε συναίνεση υποδεικνύει ότι τα παιδιά θα έχουν λιγότερες δυσκολίες σε επίπεδο συμπεριφοράς, λιγότερα προβλήματα που σχετίζονται με την υπερκινητικότητα και γενικά λιγότερες δυσκολίες στην κοινωνική επαφή με τους συνομηλίκους τους.

Η συνεπιμέλεια ως κατάσταση διαμοιρασμού των ευθυνών θεωρείται ότι βοηθά τους γονείς να εκπληρώσουν πολύ καλύτερα τους ρόλους τους, ενώ συγχρόνως δίνει την δυνατότητα στο παιδί να αντιλαμβάνεται και να βιώνει ένα είδος ισότητας στην σχέση τους, που συναισθηματικά επιτρέπει πιο υγιείς ταυτίσεις και με τους δυο γονείς, ανεξαρτήτου φύλου, κάτι που θεωρείται σήμερα ως συμβολή σε μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα (στην κοινή γλώσσα: *σύζευξη του «αρσενικού» και «θηλυκού» στοιχείου»*) (βλ., Samuels, 2016).

Αναπόφευκτα, και αυτό το έχει δείξει και η έρευνα (βλ., Parkinson, 2010), η ομαλοποίηση των σχέσεων συνιστά μια αδιαμφισβήτητη παράμετρο διασφάλισης ενός σταθερού πλαισίου ανατροφής του παιδιού, ενώ η απόδοση αποκλειστικής επιμέλειας στον έναν γονέα δημιουργεί συνθήκες κινδύνου, στο βαθμό που ο έχων την επιμέλεια γονέας δεν νοιώθει απαραίτητα την υποχρέωση να ομαλοποιήσει ή να φροντίσει την σχέση με τον άλλον γονέα.

Στις περιπτώσεις σύγκρουσης ή έντονων διαφωνιών και προστριβών (λόγω αρνητικού συναισθηματικού φορτίου του διαζυγίου), μπορεί να προτείνεται η υποχρεωτική διαμεσολάβηση από ψυχολόγο ή επιστήμονα ψυχικής υγείας, με τεκμηριωμένη κατάρτιση και εμπειρία σε ανάλογα πεδία. Έχει παρατηρηθεί ότι, συχνά, οι συγκρούσεις εντείνονται και οι «παθολογικές» άμυνες ισχυροποιούνται, όταν οι γονείς οχυρώνονται πίσω από νομικά επιχειρήματα με πολύ λίγα, στην ουσία, οφέλη για το παιδί, αλλά και στην προσπάθεια

εκμετάλλευσης και κατάχρησης του Νόμου, κυρίως για επιβολή και «έκπτωση» του άλλου γονέα από το ρόλο του.

Είναι, άλλωστε, κλινικά και εμπειρικά τεκμηριωμένο ότι, στο βαθμό στον οποίο οι μητέρες προάγουν στα μάτια των παιδιών μια θετική εικόνα των πατεράδων, καθώς και στο βαθμό που προάγουν τις θετικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ πατέρων και παιδιών, τα παιδιά παρουσιάζουν υψηλότερη ικανότητα αυτοελέγχου και κοινωνικές δεξιότητες (Meuwissen & Carlson, 2015), συναισθηματική νοημοσύνη και ικανότητες σύνδεσης με τον άλλον, καθώς και υψηλότερα επίπεδα συναισθηματικής ασφάλειας και αυτοπεποίθησης (Carr, 2013. Fox, Nordquist & Billen 2015. Grossmann & Grossmann, 2019. Phares, 2013) και υψηλότερη προστασία από τη θυματοποίηση (Papadaki & Giovazolias, 2015).

Αντίστοιχα, είναι σημαντικό και οι πατέρες να προάγουν μια θετική εικόνα για τη μητέρα στα παιδιά τους, ώστε το «γονικό ζεύγος», παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές, να ενσωματώνεται αμέριστα και ομαλά στον ψυχισμό του παιδιού (Carr, 2013. Fox et al., 2015. Eizirik, 2015).

Αντίθετα, όταν ο ένας γονέας διατηρεί στον «λόγο» του (discourse) και επιβάλλει μια αρνητική εικόνα ή μιλάει με θυμό και απογοήτευση για τον άλλο γονέα στα παιδιά, αυτά εμφανίζουν υψηλότερα συμπτώματα άγχους και κατάθλιψης (Carr, 2013). Επίσης, οι γονείς που αντιτίθενται τακτικά στις αποφάσεις του άλλου γονέα στην παρουσία του παιδιού μπορεί, να του προκαλέσουν δυσκολίες στην οικοδόμηση της εμπιστοσύνης στον εαυτό του (με την ενστάλαξη αρνητικών συναισθημάτων), καθώς και στο αίσθημα προσωπικής ταυτότητας, καθώς το παιδί δεν βιώνει ολοκληρωμένη την σχέση με τον άλλον γονέα (Carr, 2013. Κουρκούτας, 2001. Murray, 2015).

Όπως δείχνει και η εμπειρία από το εξωτερικό, η υιοθέτηση και επικράτηση, εν αρχή νομικά και σταδιακά και κοινωνικά/ πολιτισμικά, ενός μοντέλου συνεπιμέλειας (τόσο με την έννοια της νομικής ισότητας, δηλαδή με κοινές και αδιάσπαστες γονικές ευθύνες, όσο και με την έννοια του ίσου χρόνου με κάθε γονέα) με την αντίστοιχη διαμεσολάβηση μπορεί να μειώσει τις «τεχνητές» εντάσεις ή τις εγωιστικές/εκδικητικές τάσεις του ενός γονέα προς τον άλλον και τη «χρήση» της επιμελείας» του παιδιού ως οργάνου επιβολής και συναισθηματικής «τιμωρίας» του άλλου γονέα (*εργαλειοποίηση του δικαιώματος της αποκλειστικής γονικής επιμέλειας εις θάρος του άλλου γονέα, κάτι που αντιτίθεται σε όλα τα επιστημονικά δεδομένα για την υγιά και ισορροπημένη ανάπτυξη του παιδιού*).

Οι διαζευγμένοι πατέρες και οι κόρες τους

Όπως δείχνουν οι έρευνες, τα κορίτσια που έχουν μειωμένη και ανεπαρκή σχέση με τον πατέρα τους μετά το διαζύγιο εμφανίζουν ως έφηβες μεγαλύτερη πιθανότητα να έχουν πρόωρες σεξουαλικές σχέσεις, υψηλά ποσοστά ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης και μωρά εκτός γάμου, σε σχέση με τα κορίτσια που διατηρούν στενές σχέσεις με τους πατέρες τους (Nielsen, 2011).

Επιπλέον εμφανίζουν συχνότερα χαμηλές επιδόσεις στο σχολείο, εγκαταλείπουν τη φοίτηση στο γυμνάσιο, δεν συνεχίζουν τις σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, παρουσιάζουν αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά, έχουν μειωμένη αυτό-εικόνα και κάνουν κατάχρηση ναρκωτικών και αλκοόλ, ακόμη και αν δεν ζουν σε φτωχές κοινότητες (Nielsen, 2011).

Τέλος, έχουν περισσότερα συναισθηματικά και ψυχολογικά προβλήματα και είναι πολύ πιθανό να εμφανίσουν κατάθλιψη, συγκριτικά με τα κορίτσια που έχουν στενές και συνεχείς σχέσεις με τους πατέρες τους μετά το διαζύγιο. Αντίθετα, οι κόρες που έχουν μια στενή, συνεχιζόμενη σχέση με τον πατέρα τους μετά το διαζύγιο των γονέων τους έχουν γενικότερα οφέλη για την υγεία τους (Nielsen, 2011).

Ως προς την φυσική εγγύτητα του παιδιού με τον πατέρα, εμπειρικά στοιχεία δείχνουν ότι η κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών ωφελείται διπλά από την εγγύτητα των πατέρων, μια και τα κοντινά σπίτια μειώνουν την επίδραση από τον γονικό χωρισμό και

επιτρέπουν την εμπλοκή των πατέρων στις πρακτικές της από κοινού γονικής μέριμνας (Viry, 2014).

Για παράδειγμα, παλαιότερη έρευνα στις ΗΠΑ έδειξε ότι, όταν οι απομακρυσμένοι γεωγραφικά πατέρες μένουν πιο κοντά στα παιδιά τους, αυξάνουν τις πιθανότητες στήριξης των παιδιών καθώς και της εμπλοκής στην ζωή τους (Viry, 2014).

Μια μικρή απόσταση μεταξύ των σπιτιών των χωρισμένων γονέων μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντική για τα μικρά παιδιά, όπου οι τηλεπικοινωνίες δεν μπορούν να αντικαταστήσουν την πρόσωπο με πρόσωπο επαφή, ούτε να μεταφέρουν την συναισθηματική υποστήριξη.

Βέβαια, σε περιπτώσεις συγκρουσιακών γονικών σχέσεων που δεν έχουν γίνει αντικείμενο διαμεσολάβησης ή αυτόβουλης επιλογής συμβουλευτικής υποστήριξης/πλαισίωσης από ψυχολόγους, η *εγγύτητα* και η *συνυπευθυνότητα* μπορεί να δημιουργήσουν χώρο για γονικές συγκρούσεις και αρνητικότητα. Με τη σειρά τους, οι διαφωνίες και οι συγκρούσεις αυξάνουν το άγχος, την αναστάτωση και την ανασφάλεια των παιδιών (Viry 2014).

Σε κάθε περίπτωση, μια σύγχρονη ανασκόπηση 27 μελετών έδειξε ότι τα παιδιά ωφελούνται σημαντικά από την συνεπιμέλεια (τόσο με την έννοια της νομικής ισότητας, δηλαδή, με κοινές και αδιάσπαστες γονικές ευθύνες όσο και, κυρίως, με την έννοια του ίσου χρόνου με κάθε γονέα), ακόμη και σε περίπτωση υψηλών επιπέδων σύγκρουσης μεταξύ των γονέων (Nielsen 2017).

Η πίεση που ασκείται στους γονείς μέσα από τη δικαστική διαμάχη οδηγεί συχνά σε αρνητικές και συναισθηματικά φορτισμένες στάσεις που εμπλέκουν τα συναισθήματα και τις ανάγκες του κάθε γονέα με την τύχη των παιδιών. Η απαίτηση από ένα παιδί να διαλέξει ανάμεσά τους είναι εξαιρετικά αθέμιτη. Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, όταν το παιδί πιέζεται (από το δικανικό σύστημα, από τους γονείς του, ή από τον περίγυρο), μπορεί να εμπλακεί σε ένα παιγνίδι «συναισθηματικής διαστροφής», βιώνοντας αντικρουόμενα συναισθήματα και αδιέξοδα ως προς τη στάση του. Το να κληθεί ένα παιδί να επιλέξει μεταξύ των γονέων του που και οι δυο είναι επαρκείς στον γονικό τους ρόλο δεν ενδείκνυται. Υπό αυτή την έννοια, συστήνεται να δημιουργηθεί ένα νομοθετικό πλαίσιο που ενθαρρύνει τη «συμβουλευτική διαμεσολάβηση για τους γονείς», χωρίς την παρουσία των παιδιών, με αποκλειστικό στόχο την διαχείριση των συγκρούσεων.

Από την άλλη, σταθερότητα για την ανάπτυξη ενός παιδιού σημαίνει πρωτίστως η σταθερή παρουσία και ο ενεργός ρόλος και των δύο γονέων σε επαρκή χρόνο (τουλάχιστον 35% - ιδανικά, διαμοιρασμένο ισόποσα ανάμεσα στους δύο γονείς).

Ο ρόλος του πατέρα

Συνοπτικά, ο διακριτός ρόλος του πατέρα σε περιπτώσεις «φυσιολογικών», μη συγκρουσιακών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων συμβάλλει θεωρητικά στην ανάπτυξη του παιδιού με τους ακόλουθους τρόπους (βλ. Amato & Dorius, 2010· Κουρκούτας, 2009· Lamb & Lewis, 2010· Murray, 2016· Pleck, 2010a, 2010b· Rohner & Veneziano, 2001):

- ✓ Μέσα από την ιδιαίτερη συμβολή του, ως το «τρίτο» πρόσωπο, πέρα από την συμβιωτική σχέση μητέρας-παιδιού, «ανοίγει ψυχικά» το παιδί προς τον άλλον και την *κοινωνία* ευρύτερα (συμβολικός κοινωνιοποιητικός ρόλος του πατέρα) (Murray, 2016).
- ✓ Διευκολύνει την ψυχοδιανοητική λειτουργία του παιδιού και την ικανότητα σκέψης με διαφορετικούς τρόπους, καθώς και την σχέση με το σώμα (την ψυχοσωματική ανάπτυξη), αφού, στις περιπτώσεις που ο πατέρας εμπλέκεται με ένα σταθερό τρόπο, προσφέρει μια διαφορετική σωματική επαφή/εμπειρία στο παιδί από τον συχνά υπερβολικό εναγκαλισμό της σχέσης με την μητέρα, ανοίγοντας το παιδί σε νέου τύπου διαπροσωπική σχέση και εμπειρία (Davis & Eagle 2015).

- ✓ Πιο συγκεκριμένα, βοηθάει στη διαχείριση των συναισθημάτων και διαπροσωπικών ζητημάτων, προσφέροντας διαφορετικές στρατηγικές και συμπεριφορές, διασφαλίζοντας, παράλληλα, ένα αίσθημα κοινωνικής αυτοπεποίθησης.
- ✓ Στην αναγνώριση και αποδοχή της ταυτότητας του φύλου με διαφορετικό τρόπο στο αγόρι και στο κορίτσι, με το να ενθαρρύνει τα παιδιά να ενσωματώνουν μια νέα εικόνα σώματος και εαυτού, «επιτρέποντας» παράλληλα την πρόσβαση στην «σεξουαλικότητα» και στην σταδιακή ενηλικίωση

Πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι ο ρόλος του πατέρα έχει αλλάξει σημαντικά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα και έχουν αρχίσει να γεφυρώνονται οι μεγάλες πολιτισμικές διαφορές σε σχέση με το εξωτερικό και τις σύγχρονες αντιλήψεις για τον γονικό ρόλο, με βάση μια ισότιμη εμπλοκή στην γονική πρακτική. Με άλλα λόγια, οι νέοι πατέρες στην Ελλάδα φαίνεται να εμπλέκονται περισσότερο στην ανατροφή των παιδιών τους, μεταξύ άλλων. Έτσι, σε πρόσφατη μελέτη του πανεπιστημίου Αιγαίου, το 73% των ερωτηθέντων στην Ελλάδα θεωρεί ότι ο πατέρας είναι εξίσου ικανός με τη μητέρα στην ανατροφή/επιμέλεια των παιδιών, ενώ το 86% πιστεύει ότι το κράτος πρέπει να θεσπίσει νόμους για τη συνεπιμέλεια (https://www.ucy.ac.cy/unesco/documents/UNESCOConference2014/BOOK_ConferenceProceedings2015_FinalCHECKEDwithAppendixp.240-247.pdf (2015, σελ. 173-199)).

Σύνοψη κάποιων βασικών δεδομένων

Θα ολοκληρώναμε με την παράθεση δεδομένων μια πρόσφατης έρευνας σε σχέση με τα οφέλη της συνεπιμέλειας (τόσο με την έννοια της νομικής ισότητας, δηλαδή με κοινές και αδιάσπαστες γονικές ευθύνες, όσο και με την έννοια του κατ' ελάχιστο 35% - ιδανικά, ίσου-χρόνου με κάθε γονέα) με βάση την κλινική και ερευνητική εμπειρία 12 διεθνών ειδικών/πραγματογνομώνων (Braver & Lamb, 2017):

Τα ευεργετικά αποτελέσματα της συνεπιμέλειας είναι εμφανή σε ένα ευρύ φάσμα αξιολογήσεων που αφορούν την ψυχοσωματική λειτουργία (ευημερία) των παιδιών, που συμπεριλαμβάνουν (α) χαμηλότερα επίπεδα κατάθλιψης, άγχους και γενικότερα ψυχικής δυσφορίας, (β) χαμηλότερη επιθετικότητα και προβλήματα συμπεριφοράς, μειωμένη χρήση αλκοόλ και ουσιών, (γ) καλύτερη σχολική απόδοση και καλύτερη γνωστική ανάπτυξη, (δ) καλύτερη σωματική υγεία, ε) χαμηλότερα ποσοστά καπνίσματος και (στ) καλύτερες σχέσεις με πατέρες, μητέρες, γιαγιάδες και παππούδες.

Η συνθήκη συνεπιμέλειας, στην οποία οι γονείς έχουν κοινή νομική ευθύνη σχετικά με την ιατρική φροντίδα και τις αποφάσεις για την σχολική και θρησκευτική αγωγή το παιδιού, φαίνεται να έχει θετικές επιπτώσεις στην ευημερία των παιδιών, ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες, ακόμα και όταν δεν συνοδεύεται από κοινή φυσική επιμέλεια/ίσο χρόνο (Gunnoe & Braver, 2001).

Η συμβολική αξία της συνεπιμέλειας (συνολικά για την αίσθηση της πραγματικότητας των σχέσεων μεταξύ ενηλίκων και ειδικά γονέων) είναι πολύ υψηλή, διότι δείχνει στο παιδί πόσο σημαντική είναι η συνεργασία και η κοινή εμπλοκή των δυο γονέων, ως μια βασική παράμετρος των ισότιμων δημοκρατικών και ωρίμων σχέσεων, και μεταφέρει το παράδειγμα μέσα από την εμπειρία αυτή, στοιχείο σημαντικό για τη διαμόρφωση του παιδιού σε ενήλικα που είναι κοινωνικά και συναισθηματικά λειτουργικός, εφόσον ακυρώνονται όλα τα αρνητικά συναισθηματικά φορτία.

Ακόμη, όμως, και στις περιπτώσεις γονικών συγκρούσεων, η έρευνα φαίνεται να υποστηρίζει τα θετικά αποτελέσματα της συνεπιμέλειας. Ο Nielsen (2017) εξέτασε 27 διαφορετικές μελέτες που δείχνουν ότι τα παιδιά ωφελήθηκαν σημαντικά από την κοινή επιμέλεια, ακόμα και όταν οι γονείς είχαν υψηλά επίπεδα συγκρουσιακών σχέσεων.

Η σύγκρουση συχνά αντιμετωπίζεται απλοϊκά ως αποτέλεσμα και δημιουργία και των δύο γονέων, αλλά λεπτομερείς ερευνητικές αναλύσεις δείχνουν ότι, στο ένα τρίτο τουλάχιστον των περιπτώσεων, ο ένας από τους δυο γονείς υποκινεί την αντιπαλότητα ή λειτουργεί με εχθρότητα, ενώ ο άλλος συνήθως «υποχωρεί» και επιδιώκει συμφιλίωση ή την συζυγική αρμονία (Kelly, 2003).

Καθώς η αφαίρεση επιμέλειας θα πρέπει να περιορίζεται σε ελάχιστες εξαιρετικές περιπτώσεις (βλ ψήφισμα 2079/2015 του Συμβουλίου της Ευρώπης), οι επαγγελματίες επιστήμονες πρέπει να καθορίσουν εάν η σύγκρουση υποκινείται μονομερώς και να λαμβάνουν αναλόγως τις αποφάσεις σε σχέση με το πρόγραμμα γονικής μέριμνας, αλλά και να προβούν στα δέοντα, στο βαθμό του εφικτού, ώστε μέσα από την διαμεσολάβηση να επιτευχθεί ένας βαθμός επεξεργασίας των αρνητικών τάσεων και συναισθημάτων (Braver et al., 2011. Fox et al., 2015. Κουρκούτας, 2009). Σε αυτές τις περιπτώσεις, το συμφέρον του παιδιού προτάσσει τον γονέα που δεν προάγει την ένταση, αλλά και την συνεργασία μεταξύ γονέων.

Η ευθύνη για τη καλή λειτουργικότητα και συνεργασία των γονέων εναπόκειται στην επάρκεια των νομικών υπηρεσιών αλλά και στη δυνατότητα των ψυχολογικών δομών, όχι απλά ως φορείς διάγνωσης, αλλά ουσιαστικής εμπλοκής και διαμεσολάβησης (κάτι που πρέπει θεσμικά/ νομοθετικά να υποστηρίζεται και να προάγεται/ συστήνεται) (Fox et al., 2015. Parent et al., 2017). Πέρα από τον προστατευτικό/ ενισχυτικό ρόλο, οι πατέρες συμβάλλουν επίσης, με έναν ιδιαίτερο τρόπο, στην ανάπτυξη συμπτωμάτων και διαταραχών και στα αγόρια και στα κορίτσια (Thomassin & Sunveg, 2014). Υπό αυτή την έννοια, όχι μόνο για την μητέρα, αλλά και για τον πατέρα είναι σημαντικό να δεχτεί «συμβουλευτική υποστήριξη», ώστε να διαχειριστεί καλύτερα το ρόλο και την στάση του/της απέναντι στα παιδιά (Phares, 2013).

Προβλήματα που προκύπτουν με την κοινή επιμέλεια:

1. Η περίπτωση που ο ένας εκ των 2 γονέων επιλέξει να μετοικήσει σε άλλη χώρα ή σε άλλη πόλη.
2. Η περίπτωση γονικής ανεπάρκειας του ενός εκ των δύο γονέων.

Εισηγήσεις

Τόπος κατοικίας του παιδιού. Ένας βασικός μηχανισμός αποξένωσης είναι η αλλαγή του τόπου διαμονής του παιδιού (Καλαϊτζάκης, 2020), ζήτημα το οποίο πρέπει να εξετάζεται πολύ προσεκτικά και από όλες τις πλευρές, πάντα με βάση το συμφέρον και το δικαίωμα του παιδιού που επιτάσσει την παρουσία και των δυο γονέων στη ζωή του, για ικανό χρόνο και με βάση μια λογική χωρική εγγύτητα.

Η πρόταση μεταβολής του τόπου κατοικίας του παιδιού από τον ένα γονέα από αυτόν της τελευταίας κοινής κατοικίας των γονέων κατά τρόπο που να δυσχεραίνει την επικοινωνία και άσκηση γονικών καθηκόντων από τον έτερο γονέα, πρέπει να εξετάζεται ενδελεχώς από τις δικαστικές υπηρεσίες.

Ίσο χρόνο του παιδιού με κάθε γονέα τόσο στις διακοπές όσο και στην καθημερινότητα του. Σε κάθε περίπτωση να διασφαλίζεται νομικά (θεσμικά), η συναπόφαση για τα βασικά θέματα που αφορούν το παιδί (εκπαίδευση, υγεία, κλπ) μεταξύ των γονέων και να ισχύει ανεξαρτήτως του χρόνου που περνά το παιδί με τους γονείς του (π.χ. λόγω επαγγέλματος, ναυτικός, κλπ)

Ο θεσμός της *συμβουλευτικής διαμεσολάβησης* να θεσπιστεί και να ενισχυθεί κατά τρόπο που να βοηθά τους γονείς στη διαχείριση των συγκρούσεων και προς το συμφέρον του παιδιού που επιτάσσει την ανατροφή του και από τους δύο γονείς σε ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από έντονες συγκρούσεις.

Οι γονικές ευθύνες και δικαιώματα για τους γονείς των παιδιών να παραμένουν κοινές και αδιάσπαστες ανεξάρτητα από τη μεταξύ τους νομική σχέση, συνεπώς και μετά από διάσταση/χωρισμό (κοινή γονική μέριμνα/συνεπιμέλεια).

Η αφαίρεση επιμέλειας/γονικής επάρκειας, π.χ. σε περιπτώσεις παραμέλησης ανηλίκου (ψήφισμα 2079/2015 του Συμβουλίου της Ευρώπης), να περιοριστεί στο ελάχιστο (π.χ. παραμέληση ανηλίκου) και να μην βασίζεται στο φύλο του γονέα ή σε άλλη διάκριση. Στις περιπτώσεις αυτές πρέπει να υποχρεούνται και οι 2 γονείς σε αξιολόγηση γονικής επάρκειας από μια διεπιστημονική επιτροπή που να αλλάζει συχνά (Fox et al., 2015, Parent et al., 2017).

Οι όροι της κοινής επιμέλειας να ανταποκρίνονται και να προσαρμόζονται στις ανάγκες του παιδιού κάθε δεδομένη στιγμή, να διασφαλίζουν μια ελάχιστη αγχογόνα μετάβαση από το ένα περιβάλλον στο άλλο, να υποστηρίζουν και να διευκολύνουν την ανάγκη του παιδιού να επικοινωνήσει με τον απόντα γονέα, χωρίς να το επιβαρύνουν με σύνθετους προγραμματισμούς.

Η έρευνα δείχνει ότι οι γονείς πρέπει να διαθέτουν τους πόρους για να υποστηρίξουν τις απαιτήσεις της κοινής επιμέλειας, όπως επαρκής οικονομική δυνατότητα, ευέλικτο ωράριο εργασίας, κοντινή απόσταση με τον άλλο γονέα, φιλόξενο περιβάλλον για το παιδί. Πρέπει, κατά συνέπεια να διασφαλίζεται και η οικονομική και συμβουλευτική ενίσχυση των πλέον κοινωνικά ή οικονομικά ευάλωτων γονέων.

Συμπεράσματα

Ως ακαδημαϊκοί, ερευνητές και κλινικοί της ψυχικής υγείας έχουμε πλήρη συνείδηση ότι οι διαφορές μεταξύ των γονέων σε σημαντικά και επιμέρους θέματα της ανατροφής των παιδιών, δεν επιλύονται, απαραίτητα, μέσω της δικαστικής οδού. Παράλληλα, τα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία, συνήθως, υποβόσκουν σε περιπτώσεις χωρισμού είναι πιθανόν να δημιουργήσουν καταστάσεις έντασης και σύγκρουσης, εγκλωβίζοντας τους γονείς σε «ανελαστικές» θέσεις ή και «παθολογικές» αντιδράσεις, συγκαλυμμένες πίσω από νομικά επιχειρήματα.

Υπό αυτή την έννοια είναι σημαντικό το νομοθετικό πλαίσιο να δίνει τη δυνατότητα της συνεπιμέλειας, κυρίως, όμως, να ενθαρρύνει τη «συμβουλευτική διαμεσολάβηση για τους γονείς», με στόχο την διαχείριση των συγκρούσεων και την αποφυγή ακραίων αντιδράσεων που επιβαρύνουν την ψυχοσωματική λειτουργία των παιδιών. Έρευνες στην Αυστραλία έδειξαν ότι οι περισσότεροι γονείς είχαν χρησιμοποιήσει «άτυπους τρόπους» για να διαπραγματευτούν τις συνθήκες γονικής μέριμνας και παρέμειναν «γενικά ικανοποιημένοι» με τις συμφωνίες τους (Smyth et al., 2016).

Παρόλα αυτά, πολλοί γονείς δεν είναι σε θέση, χωρίς συμβουλευτική και ψυχοθεραπευτική πλαίσιωση, να επεξεργαστούν τα συναισθηματικά φορτία και τις μεγάλες ματαιώσεις ή αντιδράσεις που δημιουργούνται από τις συνθήκες χωρισμού. Η ίδια έρευνα έδειξε ότι ένα μεγάλο μέρος των γονέων είχε χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες «οικογενειακής συμβουλευτικής υποστήριξης», παρά τις νομικές υπηρεσίες, για την επίλυση συγκρούσεων ή διαφωνιών (Smyth et al., 2016).

Έχουμε συνείδηση ότι οι Νόμοι δεν επιλύουν δια μαγείας τα περίπλοκα κοινωνικά ή οικογενειακά θέματα. Στην προκειμένη περίπτωση, γνωρίζουμε, επίσης, ότι πέρα από το Νομοθετικό πλαίσιο, είναι τα χαρακτηριστικά της οικογένειας (κοινωνικά, ψυχολογικά, κοκ.) που παίζουν σημαντικό ρόλο στο τρόπο που οι γονείς θα διαχειριστούν τον χωρισμό και τον γονικό τους ρόλο απέναντι στα παιδιά (Smyth et al., 2016).

Είναι, όμως, σημαντικό να υπάρχει ένα επαρκές νομοθετικό πλαίσιο που να οριοθετεί και να διασφαλίζει θεσμικά, με βάση την σύγχρονη έρευνα, τις συνθήκες διαμοιρασμού των οικογενειακών ευθυνών και της γονικής μέριμνας.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Amato, P. R., & Dorius, C. (2010). *Fathers, children, and divorce*. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (p. 177–200). John Wiley & Sons Inc.
- Bergstrom, M., Fransson, E., Fabian, H., Hjern, A., Sarkadi, A. & Salari, R. (2018). Preschool children living in joint physical custody arrangements show less psychological symptoms than those living mostly or only with one parent. *Acta Paediatrica*, 107(2):294-300. doi: 10.1111/apa.14004.
- Bergström, M., Fransson, E., Wells, M. B., Köhler, L., & Hjern, A. (2018). Children with two homes— Psychological problems in relation to living arrangements in Nordic 2-9 year olds. *Scandinavian Journal of Public Health*
- Bergström, M., Fransson, E., Modin, B., Berlin, M., Gustafsson, P. A., Hjern, A. (2015). Fifty moves a year: is there an association between joint physical custody and psychosomatic problems in children? *Journal of Epidemiology Community Health* 69:769–774
- Braver, S. L. & Lamb, M. E. (2018). Shared parenting after parental separation: the views of 12 experts, *Journal of Divorce & Remarriage*, 59: 372-387
- Braver, S. L., Ellman, I. M., Votruba, A., & Fabricius, W. V. (2011). Lay judgments about child custody after divorce. *Psychology, Public Policy and the Law*, 17, 212–240. doi:10.1037/a0023194
- Britton, R. (2004). Subjectivity, Objectivity and Triangular space. *The Psychoanalytic Quarterly*, 1, 47-61.
- Cummings, M., Merrilees, C. & Ward George, M. (2010). Fathers, Marriages, and Families: Revisiting and Updating the Framework for Fathering in Family Context. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development*. John Wiley & Sons Inc.
- Davies, N. & Eagle, G. (2013) Conceptualizing the Paternal Function: Maleness, Masculinity, or Thirdness?, *Contemporary Psychoanalysis*, 49, 559-585, DOI: 10.1080/00107530.2013.10779264
- East, L., Jacksonm, D. & O'Brien, L. (2006). Father absence and adolescent development: a review of the literature, *Journal of Child Health Care*, 10(4) 283–295, DOI: 10.1177/1367493506067869
- Fabricius, W. V., & Hall, J. A. (2000). Young adults' perspectives on divorce: Living arrangements. *Family and Conciliation Courts Review*, 38: 446–461. doi:10.1111/j.174-1617.2000.tb00584.x
- Fabricius, W. V., Braver, S. L., Diaz, P., & Velez, C. E. (2010). Custody and parenting time: Links to family relationships and well-being after divorce. In M. E. Lamb (Ed). *The role of the father in child development* (5th ed., pp. 245–289). Hoboken, NJ: Wiley.
- Fransson, E., Hjern, A. & Bergström, M. (2018). What Can We Say Regarding Shared Parenting Arrangements for Swedish Children? *Journal of Divorce & Remarriage*, 59:5, 349-358, DOI: 10.1080/10502556.2018.1454198
- Fransson, E., Turunen, J., Hjern, A., Osteberg, V, Bergstrom, M. (2016). Psychological complaints among children in joint physical custody and other family types: considering parental factors, *Scand J Public Health* 2016; 44: 177-83
- Giovazolias, T. & Papdaki, E. (2014). The Protective Role of Father Acceptance in the Relationship Between Maternal Rejection and Bullying: A Moderated-mediation Model, *Journal of Child and Family Studies* 24(2)
- Γιοβαζολιάς, Θ., Κουρκούτας, Η., & Μητσοπούλου, Ε. (2009). Σχολικός Εκφοβισμός, Θυματοποίηση και Τύποι Διαπαιδαγώγησης του Πατέρα: Ψυχοπαιδαγωγικές και Συμβουλευτικές Παρεμβάσεις. Στο Μ. Μαλικιώση & Α. Παπαστυλιανού (Επιμ. έκδ.). *Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άντρες* (σελ. 193-235). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gunnoe, M. L. & Braver, S. L. (2001). The effects of joint legal custody on mothers, fathers, and children, controlling for factors that predispose a sole maternal vs. joint legal award. *Law and Human Behavior*, 25, 25–43. doi:10.1023/A:1005687825155

- Gunnoe, M. L. & Braver, S. L. (2001). The effects of joint legal custody on mothers, fathers, and children, controlling for factors that predispose a sole maternal vs. joint legal award. *Law and Human Behavior*, 25, 25–43. doi:10.1023/A:1005687825155
- Καλαϊτζάκης, Ε. (2020). Συμπεριφορές Γονικής Αποξενωσης. *Σύγχρονη Κοινωνία Εκπαίδευση και Ψυχική Υγεία*" Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 3-5 Ιουλίου 2020 (σελ 48 στο πρόγραμμα του συνεδρίου)
- Kelly, J. B. (2003). Parents with enduring child disputes: Multiple pathways to enduring disputes. *Journal of Family Studies*, 9, 37–50. doi:10.5172/jfs.9.1.37
- Κουρκούτας, Η. (2009). Ο ρόλος του πατέρα και η συμβολή του στην εκδήλωση ψυχικών δυσκολιών και ψυχικών διαταραχών στην παιδική και εφηβική ηλικία. Στο Γ. Κλεφτάρας & Μ. Καίλα (Επμ.), *Θέματα Κλινικής Από την Ψυχοπαθολογία στο Νόημα της Ζωής*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουρκούτας, Η. (2001). *Η Ψυχολογία του Εφήβου. Θεωρητικά ζητήματα και κλινικές περιπτώσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Lamb, M. E. (2010). How do fathers influence children's development? Let me count the ways. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (pp. 1–26). New York: John Wiley & Sons Inc.
- Lamb, M. E., & Lewis, C. (2010). *The development and significance of father-child relationships in two-parent families*. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (p. 94–153). John Wiley & Sons Inc.
- McIntosh, J. et al. (2010). Post-separation parenting arrangements and developmental outcomes for infants and children. <https://clallamcountybar.com/wp-content/uploads/2012/03/McIntosh-Post-separation-parenting-arrangements-and-developmental-outcomes-for-infants-and-children-Collected-Reports-2.pdf>
- Morgan, M. (2005). On being able to be a couple: the importance of a “creative couple” in psychic life. In: Grier F. (Ed.), *Oedipus and the Couple* (pp. 9-30). London: Karnak
- Nielsen, L. (2017). Re-examining the research on parental conflict, coparenting and custody arrangements. *Psychology, Public Policy and Law*, 23, 211-231
- Nielsen, L. (2011). Divorced fathers and their daughters: A review of recent research. *Journal of Divorce and Remarriage* 52: 77-93
- Phares, V. (2013). *Understanding abnormal child psychology* (3rd ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
- Pleck, J. H. (2010a). Fatherhood and Masculinity. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development*. John Wiley & Sons Inc
- Pleck, J. H. (2010b). Paternal Involvement: Revised Conceptualization and Theoretical Linkages with Child Outcomes. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development*. John Wiley & Sons Inc.
- Rohner, R.P. and Veneziano, R.A. (2001). The Importance of Father Love: History and Contemporary Evidence, *Review of General Psychology*, 5(4): 382–405.
- Sands, A., Thompson, E. J., Gaysina, D. (2017). Long-term influences of parental divorce on offspring affective disorders: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 218, 105-114 doi: 10.1016/j.jad.2017.04.015
- Smyth, B. M., McIntosh, J. E., Emery, R. E., & Howarth, S. L. H. (2016). Shared-time parenting. *Parenting plan evaluations: Applied research for the family court*, 118.
- Tornello, S. et al. (2013). Overnight Custody Arrangements, Attachment, and Adjustment Among Very Young Children, *Journal of Marriage and Family* 75(4)
- Viry, G. (2014). Co-parenting and Children’s Adjustment to Divorce: The Role of Geographical Distance from Fathers, *Journal of Divorce & Remarriage*, 55:7, 503-526, DOI: 10.1080/10502556.2014.950900.
- Warshak, R. A., with the endorsement of 110 researchers and practitioners listed in the Appendix. (2014). Social Science and Parenting Plans for Young Children: A Consensus Report. *Psychology, Public Policy, and Law*, 20, 46-67.